pozitívumként, negatívumként pedig a tervezésre szánt hosszú időt. Fontos hozadéka lehet még a munkának, ha a szerzett ismereteket, tudást, tapasztalatot és eredményeket valamilyen formában beépítjük a tanórákba (pl. a magyar nyelv, szlovák nyelv, biológia, földrajz, történelem, informatika tárgyak óráiba). A tanári karnak ez az összehangolt munkája az új szlovákiai tantervi reformnak is megfeleltethető.

***

CSOBÁDY CSILLA
magyartanár, Alapiskola és Óvoda Szádalmás, Szádalmás (Jablonov nad Turňou, Szlovákia)
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9031-7873, e-mail: csobadycs@gmail.com

Hauber Kitti, A 18. századi Dunántúl családneveinek tipológiai és névföldrajzi vizsgálata. Észak-dunántúli vármegyék úrbéri tabelláinak magyar és német családnévanyaga (1767–1774)

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest, 2025. 329 lap
https://doi.org/10.15476/ELTE.2025.124
Témavezetők: N. Fodor János, Müller Márta. Opponensek: Szilágyi-Kósa Anikó, Gerstner Károly.
Védés: 2025. december 15.

1. A disszertáció témája, elméleti kiindulópontja. Doktori disszertációm témája a 18. századi Észak-Dunántúl hat vármegyéjének, Veszprém, Komárom, Győr, Moson, Sopron és Vas vármegyéknek a magyar és német eredetű családnévanyaga, azok tipológiai és névföldrajzi vizsgálata. Kutatásomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a 13–18. század során az európai kultúrkörben kialakult természetes családnévrendszerek és e rendszereket felépítő, a családnevek létrejöttében szerepet játszó kognitív névsémák megvalósulásai között. Az is érdekelt továbbá, hogy mindez milyen viszonyban áll a családnévrendszert létrehozó, használó, alakító közösség földrajzi, nyelvi, gazdasági, szociális körülményeivel, névkompetenciájuk, illetve mentális tablójuk alakulásával, változásával. Feltárhatók-e a közösségek szemléletbeli sajátosságai, világról szerzett tudásuk fogalmi megkonstruálásának leggyakoribb, legmeghatározóbb módjai, és kijelölhetők-e funkcionális-motivációs típusokon alapuló névjárások?

A kutatás kognitív-funkcionális nyelvészeti keretben tekint a névadásra. Kiindulópontja, hogy ha a nyelvre egy dinamikus, folyton változó rendszerként tekintünk, amely egyszerre mentális és kulturális jelenség, el kell fogadnunk, hogy a nyelvi, így ezzel együtt a nevekkel kapcsolatos tudás, az ún. névkompetencia megszerzése csak a világ megismerésével együtt lehetséges. Az egyén nevekre vonatkozó absztrahált, kategorizált nyelvi, kulturális, pragmatikai tudása dekontextualizált sémákban tárolódik. A nevek keletkezése mindig a meglévő névrendszer viszonylatában történik: a sémák mintaként szolgálnak az új nevek létrehozásakor, megszabva, befolyásolva azok keletkezésének módját. Minthogy pedig a névsémák rendszere a világszemlélet, a világról szerzett tudás alapján szerveződik,

a sémák gyakorisága között nyelvenként, kultúránként, földrajzi területenként és akár kisebb közösségenként is eltérés lehet.

A kutatás a 18. század második felére, az 1760–1770-es évekre koncentrál. Az ezen időszakból fellelhető személyneveket a hivatalos névváltoztatás még nem érintette, öröklődővé válásuk előtt leíró vagy sajátosságjelölő nevekként, spontán módon jöttek létre. Ekkorra nagyjából lezárultak a korábbi évszázadok háborúi, valamint a török hódítás miatti demográfiai és az ezzel járó gazdasági problémákat megoldani célzó nagy népességmozgások, amelyek jelentős mértékben átalakították az ország nyelvi és etnikai viszonyait.

2. A disszertáció felépítése. A disszertáció két nagyobb részre oszlik. Az első rész az elméleti bevezetőt és a kutatás gyakorlati céljainak megvalósulását mutatja be, míg a második rész a kutatás elméleti céljaihoz kapcsolódóan a névanyag tipológiai és névföldrajzi elemzését tartalmazza. A bevezető fejezet a kutatás célját, röviden megfogalmazott hipotéziseit és terminológiai alapjait vázolja fel.

A bevezetés után a második fejezetben ismertetem a kutatás elméleti keretét, és érvelek amellett, hogy a mentális tabló fogalma alkalmazható a családnévrendszerek és az ezeket felépítő névadási sémák dinamikus működésének leírására is. Továbbá megfogalmazom azon hipotézisemet, hogy az európai kultúrkörön belül a különböző nyelvi, gazdasági, szociokulturális, politikai stb. körülmények okán az egyes névközösségek mentális tablója különböző módon szerveződik, ami a névanyagokban is megmutatkozik.

A harmadik fejezetben tárgyalom a magyar és német családnevek, ezen belül is a Kárpát-medence németsége által viselt családnevek kialakulásának okait, idejét, nyelvi és földrajzi meghatározottságát, és áttekintem a magyar és a német névkutatás motivációs családnévtipológiáit az elmúlt kétszáz évből, majd feltárom a névtani hagyományok közös jellemzőit, azonos hibáit, következetlenségeit és szemléletbeli különbségeit. Utóbbit összevetem más európai családnévanyagok osztályozásaival is. A fejezet második felében részletesen ismertetem a névtani hagyományok áttekintése után és a kutatásban vizsgált családnévanyag alapján általam kidolgozott és a kutatás során alkalmazott funkcionális-motivációs tipológiát.

A negyedik fejezetben a kutatás fókuszában álló Dunántúl 18. századi nyelvi és etnikai viszonyairól írok, mivel ezek alapvetően meghatározzák a kutatás során vizsgálható névanyagokat. Bemutatom, hogyan alakultak e viszonyok a területen a 16–18. század folyamán. Írok a területen megtelepedett magyarságról, valamint az Észak-Dunántúl két nagyobb német tömbjéről. A fejezetben nagy hangsúly helyeződik az egyes német területek, csoportok dialektológiai sajátosságaira.

Az ötödik fejezetben részletesen szólok a kutatás forrásáról, Mária Terézia úrbéri tabelláiról, az 1767–1774 között lefolytatott úrbérrendezés történeti hátteréről, nyelvi és nyelvpolitikai jelentőségéről. Ismertetem az összeírás elvégzésének módját, körülményeit a vármegyékben, valamint jellemzem az úrbéres lakosság névlistáit tartalmazó úrbéri tabellákat nyelvi, névtani szempontból.

A hatodik fejezetben az úrbéri tabellák névlistáinak átírásáról, az adatok rendszerezéséről, feldolgozásáról, ezen belül a lemmatizálás módszeréről, a névadatok kódolásáról és az így létrehozott, a kutatás alapját jelentő Dunántúli történeti családnévtárról (DTCst.) írok.

A hetedik fejezetben a hat vármegye névtani vizsgálatának eredményeit ismertetem. Bemutatom az egyes vármegyékhez és egyes nyelvekhez, nyelvjárási régiókhoz tartozó

névanyagok tipológiai összetételét, és feltárom a névanyagokat létrehozó névsémák működését, begyakorlottságának mértékét, valamint azokat a történeti, gazdasági, szociokulturális és nyelvi okokat, amelyek emögött állhatnak. Majd az egyes névanyagok egymással való összevetésével, a tipológiai jellemzők klaszteres vizsgálatával a különböző névközösségek kognitív működése, világszemlélete és mentális tablójának felépítése közötti egyezések és eltérések megállapítására teszek kísérletet, a névföldrajz módszerének segítségével pedig a névtípusokon alapuló névjárásokat állapítok meg.

A disszertáció a kutatás eredményeinek összegzésével, szakirodalomjegyzékkel és az ábrák, térképek jegyzékével zárul.

3. Kutatási eredmények. A kutatás gyakorlati eredménye a 18. század második felére vonatkozóan hiánypótló Dunántúli történeti családnévtár létrehozása, amely a hat vizsgált vármegyéből közel 50 000, az úrbéri tabellákról és névlistákról átírt névadatot tartalmaz, azok nyelvi, nyelvjárási és névtani kódolásával együtt. A névadatok térképen való megjeleníthetőségének érdekében a családnevek földrajzi vonatkozását jelző adatok is egyedi azonosítókóddal rendelkeznek, amelyek megegyeznek a Történeti magyar családnévatlasz (TMCsA.) adatbázisában használtakkal, így a jövőben lehetőség nyílhat az adatok megjelenítésére a 18. századi Magyar Királyság területét mutató térképeken. Emellett a helységekhez – amennyiben lehetséges volt – a mai földrajzi elhelyezkedésük pontos koordinátáit is hozzárendeltem, így az egyes helységek és vármegyék adatai megjeleníthetők jelenkori térképeken is.

A kutatás egyik elméleti eredménye egy olyan részletes, mégis kellően rugalmas kategóriákkal dolgozó tipológia létrehozása, amely az európai kultúrkörben kialakult természetes családnevek mögött álló összes lehetséges motivációt magába foglalja. Ez feltárhatóvá teszi a vizsgált családnévanyagok nyelvileg és szociokulturálisan meghatározott névsémáit, valamint a segítségével egységes rendszerbe rendezhetők és egymással összevethetők a különböző csoportok, nyelvek, etnikumok névkorpuszai. Ehhez szükség volt a német kutatási eredményeknek a magyar hagyományokkal való összevetésére, az osztályozások és szemléletek szinkronizálására, emellett más nyelvek, így elsődlegesen a többi germán nyelv, az európai családnévrendszer legkorábbi rétegét adó újlatin, valamint a szláv nyelvek vizsgálatba való bevonására is. Az így kijelölt funkcionális-motivációs tipológiám elsősorban N. FODOR JÁNOS és KONRAD KUNZE osztályozásaira támaszkodik, s a családnevekben megkonstruált, az európai kultúrkörben egyetemesnek tekinthető skaláris, interperszonális, szociális, lokális és kondicionális viszonyrendszereket írja le. Ugyanakkor disszertációmban hangsúlyozom, hogy az egyes nyelvek névanyagát mindig az adott nyelv nézőpontjából szükséges osztályozni, vagyis az egységes osztályozásra való törekvés mellett is figyelembe kell venni, hogy az adott névközösség kognitív folyamatait szándékozzuk elemezni.

A kutatás másik elméleti eredménye a hat észak-dunántúli vármegye tipológiai és névföldrajzi vizsgálata. A DTCst. adatbázisa alapján végzett statisztikai vizsgálat során végig kétféle számítás szerint dolgoztam: figyelembe vettem egyrészt a családnevek mögött azonosítható legvalószínűbb, másrészt minden lehetséges névadási motivációt is. Az elemzés során először vármegyénként külön-külön vizsgáltam a magyar és a német névanyagot (de a családnévadatok kis száma miatt együtt kezeltem Győr és Moson vármegyék magyar, illetve német, valamint Veszprém és Komárom vármegyék német névanyagát). Ezután

előbb az egyes vármegyék magyar névanyagának egymás közötti összevetését végeztem el, majd a német névanyagokat hasonlítottam össze egymással. Végül az összes magyar és az összes német névanyagot vetettem egybe.

Összességében elmondható, hogy a hat vizsgált vármegyének mind a magyar, mind a német családnévanyagában felfedezhető volt mind az öt alapvető névséma, tehát e viszonyok minden vármegyei névközösség számára nyelvtől, vallástól, gazdasági és társadalmi körülménytől, illetve történeti háttértől függetlenül szalienciával bírtak. Vagyis inkább fogalmazhatunk úgy, hogy e viszonyrendszerek jelentősége valóban jellemző az európai kultúrkörnek legalábbis e két nyelvére, és az ezeket a viszonyrendszereket leképező névsémák minden e kultúrában gyökerező névrendszer alapját jelenthetik.

Mind a hat vizsgált vármegyében a szociális és interperszonális viszonyra utaló névtípusok rendelkeztek a legtöbb példánnyal, e típusú nevek felülreprezentáltak voltak a közösségek mentális tablóján. Ennélfogva az e neveket létrehozó sémák erős konvencionáltsággal és begyakorlottsággal rendelkeztek, így könnyen előhívódtak, és kiemelt befolyással bírtak a névadás során. Ebben mind a magyar, mind a német, illetve mind a stabil lakosságú nyugati határsáv, mind pedig az újratelepített Dunántúli-középhegység névközösségei nagyfokú hasonlóságot mutattak. A szociális viszonyrendszer szalienciája mögött a nyugati határsáv Vas, Sopron, Moson és Győr vármegyéiben az évszázadok óta fejlődő, piacra termelő kézművesipar, illetve mezőgazdaság állhat. A 17–18. században csaknem teljesen újratelepített Veszprém és Komárom vármegyékben ezzel szemben az újonnan szerveződő közösségek alapvető működéséhez szükséges foglalkozások, a közösségre jellemző tevékenység művelése, valamint a vármegye gazdaságának újraépítésében vállalt szerep bírhatott jelentőséggel és motiválhatta a névadást, esetleg újraelnevezést. Interperszonális viszonyként mind a nyugati határsáv, mind a Dunántúli-középhegység vármegyéiben az elnevezettnek a közösséghez való tartozását, származását dolgozták fel a névadók. A magyar névközösségekben emellett a séma példányai (főként *Német, Tót, Horvát*) számarányának névanyagon belüli változása jól mutatja az idegen ajkú és etnikumú népesség betelepülését, a nyelvhatár és a terület etnikai összetételének módosulását, a vegyes nyelvű és etnikumú közösségek belső kapcsolatrendszerét, valamint a családnévanyag instabilitását, az újraelnevezés, névváltozás lehetőségét a 18. században is. A német névanyagokban a lokális viszonyra utaló névtípus is magas gyakorisággal fordult elő; ez az elnevezettnek a közösségen belüli elhelyezkedését, tehát lakóhelyét képezte le. Ez alapján kijelenthető, hogy az Észak-Dunántúlon alapvető fontosságú volt a közösség maga: a társadalom felépítése, szerveződése, a közösség tagjainak a társadalomhoz való tartozása, származása és a társadalmon belüli kapcsolatrendszere, szociális és lokális pozíciója, valamint a közösség mindennapi boldogulásához való hozzájárulása.

A névanyagok statisztikai számításnál komplexebb összehasonlítására adott lehetőséget az R data scientist programozónyelv segítségével a Bray–Curtis-együttható (BC) alapján számolt hasonlóság/különbözőség. A BC-index vizuális megjelenítését lehetővé tevő, a hasonló névanyagokat összekapcsoló és csoportosító hőtérkép és a vizsgált mintákat egy közös tőről indulva távolságuk alapján páronként egybekapcsoló klasszikus (UPGMA), illetőleg a névanyagok különböző nyelvi eredetét jól kezelő szomszédok csoportosításának (neighbor joining) módszerét alkalmazó klaszteranalízis segítségével a funkcionális-motivációs névtípusok szerint szerveződő névjárások is kijelölhetővé váltak. Az észak-dunántúli magyar névanyagok esetében a földrajzi közelség egyben névrendszertani közelséggel is járt, a névjárások közötti különbséget egyértelműen az interperszonális viszonyt megkonstruáló két különböző altípus gyakorisága okozza: a nyugati határsávban

a valamely felmenőhöz, a Dunántúli-középhegységben pedig a valamely népcsoporthoz fűződő viszonyra utaló nevek koncentrálódnak, jelezve, hogy e területek névközösségei számára a származás mely aspektusa volt lényegesebb. Az Észak-Dunántúl két nagy német tömbje között nem húzható a névrendszerek alapján éles határ, a földrajzi közelség nem jár egyértelműen névrendszertani közelséggel is. Nagyobb eltérést csak Vas vármegye mutat, ami mögött valószínűsíthető a vármegye magyar névközösségeinek a németekre gyakorolt hatása: a felmenőre utaló német családnevek ugyanis éppen arra a területre koncentrálódnak, ahol a típus magyar példányai is nagy számban vannak jelen. A többi vármegye esetében nem fedezhető fel a névrendszert befolyásoló kapcsolat a két nyelv közösségei között: a magyar és a német névanyagok egymással mutatnak nagy hasonlóságot, a két nyelv névanyaga tipológiai alapon is elkülöníthető, és három nagy névjárás jelölhető ki a területen: az egyik Sopron, Moson, Győr, Veszprém és Komárom magyar névanyagának területe, a másik ezeknek a vármegyéknek a német névanyaga által lefedett régió, a harmadik pedig Vas vármegye magyar és német névanyagának térsége.

***

HAUBER KITTI
tudományos munkatárs; ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet, Nyelvhasználati és nyelvi tanácsadási kutatócsoport; Budapest
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3616-7983, e-mail: hauber.kitti@nytud.elte.hu